

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Улас

Самчук

ОСТ

частина 1

МОРОЗІВ

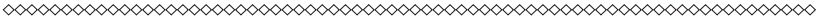
ХУТІР

частина 2

ТЕМНОТА

Харків
«ФОЛІО»
2023

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Вопроси же его Иисусъ, глаголя: что ти есть имя; Онъ же рече: легеонъ: яко бѣси мнози внидоша вонъ. И моляху его, да не повелитъ имъ въ бездну ити. Вѣ же ту стадо свиней много пасомо въ горѣ: и моляху его, да повелитъ имъ въ ты внити, и повелѣ имъ. Изшедше же бѣси отъ человѣка, внидоша во свинія: и устремися стадо по брегу въ озеро, и истопе.

Від Луки, гл. 8(30—33)

I

В перерві перед останньою лекцією Василь Мороз сидів на передостанній лавиці першого ряду і старанно «повторяв Центральний край». Перед ним стоїть ще п'ять лавиць, і на першій з них сидить двоє дівчат. Одна з них зветься Ала.

Андрій Книш, прозваний «білим кликом», з вихрястим на чолі рудуватим волоссям, з блискучими, повними бісиків очима, стоїть за Василем, смикає його за лікоть і шепче: «Алочка!»

Василь не звертає на це уваги. Обома долонями закрив уха, приплющив очі. Він не хоче нічого чути й нічого бачити. В його уяві «Центральний край»: Москва, Ярославль, Тверь, Волга, Ока — города, «замечательные торговлей», і ріки, «ізобілюющіє водами» — темні, дрімучі бори — далекі, широкі, зелені чи білі простори.

Але Андрій — цей дідько, цей збиточник — скубає і скубає його то за рукав, то за волосся, і все те саме:

— Алочка! Василю! Алочка!

— Геть! — виривається з Василя сердито, але він не відриває від книжки погляду, хоча Андрійв шепіт на нього діє і він виразно вичуває, що його щоки горять і, напевно, червоніють. Йому соромно і разом боляче.

— Геть, кажу тобі! — викрикує Василь.

Але Андрій ще швидше замолв: Алочка, Алочка, Алочка... Це чує майже ціла кляса, і навіть сама Ала на передній лавці помітно почервоніла.

Василь раптом хапає чорнилицю, що стоїть перед ним, і жбурляє нею в Андрія. Але той встигає ухилитися, чорнилиця летить та вдаряє в карту Європейської Росії, що висить за катедрою на стіні.

Удар був міцний і щирий. Чорнилиця розсипається на кусники, карта оздоблюється кількома, повними експресії, чорними місцями, і найбільше з них геть чисто змазує Центральний край, що над ним так старанно працює Василь Мороз.

Кляса ахнула. Шум раптом замовк. Всі встали. Сидів тільки Василь, що широко відкритими очима дивився на свій вчинок і не міг промовити слова.

— Це ти! — викрикнув він і несамовито кинувся на Андрія.

Андрій зірвався, Василь за ним, хлопці Андрія притримали, і Василь, з нестримом хижака, впав на свою жертву.

На помості, з диким янчанням, вертівся спіток двох хлопців, над ними купчились розогнені учні, з карти Росії повільно стікали чорні сльози, в коридорі дзвонив дзвінок. Двері відчиняються, і на порозі, з гльобом у руці з'являється точний, грізний Афоґен Васильович Левицький — учитель історії й географії, а одночасно директор Канівської міської двоклясової школи.

Товстий, круглий, на коротких ногах, оздоблений блискучою лисиною, з вічно горючими, синіми очима, у своєму незмінному віцмундірі і з тим гльобом у правиці, він нагадує бога-громовержця.

Картина, яка встала перед його бистрим, звичним, учительським зором, своїм розмахом і ефектом переходила межі всіх, до цього часу знаних такого роду явищ, і Афоген Васильович вибухнув зі всією, йому властивою, силою:

— Ето что?

Чистий, дзвінкий, високий тенор Афогена Васильовича одним звуком втишує бурю. Учні метнулись на свої місця. На спустілій середині кляси червоні, розпатлані і засапані стоять Василь з Андрієм. Афоген Васильович робить кілька бистрих кроків, минає обох хлопців і його зір впирається в карту Росії.

— Кто ето сделал? — падає чітке, виразне і убійно рішуче питання.

Глибока, мов океан, мовчанка була на це відповіддю. І сталося неймовірне: Андрій і Василь спочатку один на одного поглянули, потім обидва підходять і з лютим плачем кричать:

— Це я!

— Брешеш! — кричить на Андрія Василь і вже готовий знов кинутись на нього. — Це я!

— Ти сам брешеш! Всі бачили, що це я! — і злісно реве Андрій.

— За дверь! За дверь! Оба! После урока яв'ється у меня в канцелярії! — виривається з уст директора, а г'лоб землі в його правиці накреслює в повітрі несподівані й різкі лінії.

Хлопці з місця кидаються до дверей, а Афоген Васильович, звільнившись від земної кулі, схвильовано і грізно заходив по клясі між рядами лавиць.

— Прахвости! — повторяв він при кожному звороті, підходив до карти, дивився повними гніву очима, дмухав на плями. — Прахвости! Вони не тямлять, що такої карти не дістанеш тепер за ніякі гроші. Хто це зробив? — звернувся він до всієї кляси.

Глибинна, непрозора мовчанка. На нього дивляться пара тузенів зняковілих очей, але нічий уста не ворущаються. Афоген Васильович своїм товстим куцим пальцем тикнув на першого учня:

— Мироне! Хто це зробив?

Мирон трагічно заскочений. Він зривається, і його маленькі, темні очі швидко заморгали.

— Я... Я... Я! Я... нет... Я нічого... Я ходив до вітру...

— Нос витрі! — командує директор. — Врять ти умєєш, а вот послушаем, что ти скажеш нам о Центральном крае.

«Вклепався», — подумав його сусід по лавиці, вдоволений, що саме в цей момент не він, а Мирон попав на зуб. Мирон уже стоїть під фатальною картою, його перелякані очі чогось на ній шукають, уста тремтять, голос затинається, а слова, що він силує вийти назовні, якомсь зриваються і тікають назад.

— Центральний край... Центральний край — это центральный край Европейской России... — і став.

— Знаем! Дальше! — невмолимо жене у прівру бідного Мирона чіткий тенор Афогена Васильовича. — Что там імеєтся?

— Там імеєтся... Там есть большой город Москва... Это большой, замечательный своей торговлей, город...

— Ти всьо тарговать! — перебиває його директор. — Из каких губерний?

— Курская! — непевно наважується Мирон.

— Сам ти Курская. К тому еще ворона, — цвигає його директор.

— Воронежская... — бурмоче Мирон і тикає пальцем по карті.

— Не пачкай ейо! — крикнув різко директор, і Мирон відірвав палець, ніби від гарячого, зовсім не помітивши, що він дійсно розводив далі чорнильні плями. Долоня його вже чорна. Від схвилювання Мирон підтирає ніс, і кляса вибухає реготом. Під носом у нього з'явилися чорні, товсті вуса. Це вплинуло навіть на лютого Афогена Васильовича, що негайно посилає Мирона на місце і викликає того, що найбільше реготався, — Миронового сусіда Зарудного.

Але той швидко, мов кулемет, затаракхотів:

— Центральний край — это центральный край Европейской России. Вон складається з таких губерний: Курская, Воронежская, Орловская, Тульская, Рязанская, Тверская, Московская і Ярославская. Москва — сердце России, главный город центрального края. Достопримечательностью Москвы

єсть Кремль. Кремль — єто серце Москви. Там знаходіт-ся Грановітая палата, в котрой коронуются рускіє царі. В Кремле єщо єсть цар-пушка і цар-колокол, а у воротах єво находіт-ся Іверская ікона Божої матері. Там хоронят-ся зна-мена, добитіє на войнах храбрими рускими войсками над її історическіми врагами — турками, горцями, поляками і французами...

— Досить! Сідай! — вірікає Афоґен Васильович, бо він уже знає, що Зарудний вивчив усе слово в слово. На обличчі в нього з'явилась нарешті усмішка. Він ще викликає Лободу, Боровика; ті оповідають про ріки, про ліси, про промисел і культуру. І коли весь Центральний край був у такий спосіб обговорений, Афоґен Васильович підійшов до катедри, простягнув свою руку, Взяв ґльоб, подивився на нього зґори, крутнув його вказівним пальцем лівої руки і, зиркнувши на клясу, почав: — Перед тим, як перейти до дальшої частини нашої батьківщини — так званого Хліборобського краю, я дозволю собі, хлопці, показати вам наочно, в якому співвідношенні знаходіт-ся наша держава до решти земної плянети. Ось у моїх руках наша земля, — і він ще раз крутнув її пальцем лівої руки, а при цьому підступив ближче до передніх лавиць.

— Тут ось бачимо наш континент, Европу, — і він тим самим пальцем виписав над ґльобом невеликий овальчик. — Тут далі, творячи ніби продовження нашого континенту, знаходіт-ся величезний континент — Азія, — і Афоґен Васильович ствердив свої слова відповідним рухом пальця. — Далі, ось тут бачимо Африку — цей знаний, екзотичний центр нашої плянети. З другого боку, отут під нами, — Афоґен Васильович навіть тупнув ногою, — поклась, ніби двоє крил одного птаха, далека нам Америка, а тут ось закинута між острови та острівці Океанії лежить скромна, майже забута Австралія.

— Ці п'ять континентів землі пов'язані між собою не тільки тим фактом, що всі вони знаходіт-ся на тій самій плянеті, але ще й багатьома дуже важливими чинниками, що творять, так би мовити, цілу нашу плянету живим, усвідомленим і підпорядкованим певним законам, організмом.

Ця ось куля землі, — продовжує Афоген Васильович і підносить ту кулю у своїй правиці, ніби священник під час служби свою чашу, — поділена не тільки на континенти, так би мовити, природні, Богом положені межі, але вона поділена також границями, що їх поклала премудрість та сила людська. Це є так звані держави, чи нації — народи, чи їх союзи, які творять певну форму свого буття. І що воно так є, то треба знати не тільки географію своєї держави, себто не тільки те, що та держава має у своїх границях, але також треба знати, яке відношення має та держава до решти світу, що її оточує.

Вже сама ця, безмежно разів зменшена копія, землі каже нам досить багато. Бачимо тут Європу, бачимо границі європейських держав і, вже з цього можемо створити в своїй уяві загальний образ справи. І коли ми зробимо певні, цілком поверхові порівняння, то ми, росіяни, будемо бачити, що наше місце на землі є не те останнє і не те найменше.

Бачимо, — продовжує Афоген Васильович, — що наша держава, займаючи велетенську більшість європейського континенту, вривається в колосальну Азію і відтинає від неї огромну частину; тим самим вона, наша Росія, кладе собою, так би мовити, міст між двома-океанами: тут на заході — Атлантійським, там на сході — Тихим. Зуб, що творить ніби закінчення Європи і де знаходиться Румунія, Австрія, Сербія і т. д., це лише, з перспективи лету історії, ніщо інше, як вступ, початок, передне слово до тієї великої, змістовної і складної державної системи, якою є наша прекрасна батьківщина, Російська імперія, від Вержболова на заході починаючи і Владивостоком на сході кінчаючи.

Ці свої слова Афоген Васильович вимовляє не вперше. Він вимовляв її багато разів, багато років і знає їх напам'ять, як знає все, що має на собі. Багато мешканців цього містечка і його околиць протягом кількох років слухали, чули і усвідомлювали ті слова. Про це вже свідчить вік цієї людини, її зовнішність, її велика лисина, її сивастий волос, її пооране зморшками чоло.

Але цього дня Року Божого 1918 ті слова промовляються з винятковою увагою і незвичною теплотою. Афоген Васильович старанно готувався до цього моменту. Перед тим

він довший час ходив по своєму кабінеті, думав, морщив чоло, віддмухувався. Інколи його очі зненацька ставали вогкими. Він тоді ступав ще твердіше своїми міцними, кучими ногами, і думка його бажала вирватись, мов орел, замкнений у залізній клітці.

І яка шкода, що вже на порозі до місця здійснення його задуму, він наштотхнувся на таку несподіванку, і яка шкода, що саме ця лекція мусіла бути дещо притушкована цим досить прикритим інцидентом.

Бо треба знати, що Афоген Васильович — людина поважна, по-своєму велика, цілком і до кінця порядна та винятково заслужена. І коли він так говорив до цих ось малих громадян свого міста, його погляд за звичкою падав на те місце стіни, де ще до цього часу помітно два великі біліші чотирикутники. Ще не дуже давно на тих місцях знаходилися два кольорові портрети — Його Імператорської величності Государя і Самодержця всієї Росії Миколи II та його достойної супруги Государині Імператриці Олександрі Федорівни. Зараз їх там немає. Шкільний сторож Парфен старанно виніс їх на шкільне горище, і вони вже стоять там, хоча ще є сама Росія, ще вчать її географію, ще бігають здовж і впоперек поїзди. І коли Афоген Васильович бачить ті порожні місця, коли він читає газети, коли вчувається в настрої довкілля, йому робиться досить ніяково, навіть інколи страшно і тому саме йому хочеться до когось промовити такими словами, що повинні впасти в самий центр людської душі. Але що він не державний муж, не народній трибун, не генерал і не міністр, він говорить до тих, що його чують. Він тільки скромний учитель.

Василь і Андрій опинилися за дверима. Вони ще встигли вловити тільки оте «прахвости», що було, так би мовити, останнім ствердженням їх вчинку, і ось біля них — лише порожнеча коридору. В клясах ідуть заняття. Вони гудуть тим знаним для хлопців гомоном, коли то багато різних голосів зливаються в один розбитий тон, коли викрикують викладачі, коли падає крейда, коли вибухає сміх.

Хлопці відразу рішають продовжувати свою несподівану мандрівку далі. Коридор для них ніяке місце перебування. Навинеться котрийсь з учителів, буде питати,

будуть непотрібні слова. Цілком розумно уникнути зайвого зацікавлення. І ось вони вже на ганку школи, на тому саме знаному ганку з оббитими цементованими сходами, з яких поволі, але виразно вилазять окремі цеглини.

Само «учілище» має всього один поверх, але воно довге, біле і міцно збудоване з чергою високих і вузьких «казьонних» вікон. Перед вікнами город, і відгороджений він від вулиці Київської добрим, чавунним парканом. В городі клемби з відцвілими айстрами, стеблини культивованих рож, посохле бадилля мальв і зовсім змерзлих жоржин. Ще не так давно здовж чавунного паркана горіли стрільчасті різнобарвні мальви, внизу по землі, мов огонь, палали кущі настурцій, стояли, мов у вазах, барвисті купи культивованого маку. Нині прорвалася сюди осінь, все стоптала, кинула сірість і вогкість і пішла в незнане. До всього сіє осінній дощ, з неба до землі спустилась мжичка, і жовте листя каштанів, лип і плакучої верби щільно липне до соковито мокрої землі. Кілька лавиць стоять без ужитку, хоч ще не так давно на них завжди можна було бачити когось із людей.

Позаду за школою старий, білий, барокковий Успенський собор, старі масивні липи, каштани, акації. Зараз за собором — зарва «підстінок» з виглядом на низину Дніпра, на полтавський бік. Круті, глибокі, зарослі кущами вулички, озерце лимарка, в'юнкий потік, лати білого піску, купки червоної лози і сірий, сталевий відблеск води, оповитої туманом. Внизу праворуч купчиться стомлена, невиразних барв Варшавка, порізана вуличками, хатки з городами Полтавської вулиці, зарослий вільхами потік Дунаєць і далеко, туманно виривається б простору гора Московка. Бані Спаської церкви витикаються з гущавини, ніби завішені серпанком, купи старих лип; широка дорога виривається з-під їх верхів і тікає в туман, де ледве, ледве помітний беріг зливається з водою і творить далеч простору. Велика, залита калюжами ярмаркова площа розкинулася свавільно на всі боки. Її буди химерно повтикалися здовж Полтавської вулиці, що ніби соромиться такого сусідства і стрімко, наполегливо, кострубато і бурхливо тікає до Дніпра, перетинає його дерев'яним плавучим мостом і зникає на сході — там, де зовсім у сірому, інколи виринає двінниця села Ліпляви.

Неба нема, натомість непрозора туманність, що весь час спадає дрібними краплями води. Лист могутніх дерев летить вниз круто і нагло. Камені хідникових плит блищать. Кілька ворон бовваніють на хрестах собору.

Хлопцям це дуже імпонує. То є справжність природи, належна і визначена для погарку шкільної науки. Так буває кожного року саме в цю пору, і їм здається, що це найкращий час, кращий за травень, за сонце, за блакить — сірий, мудрий початок, відблиск води і зникаючого літа, що все ще тримається своїми міцними рештками в листі лип та білих ягодах ягіднику.

Хлопці негайно знаходять себе. Викинуті, вони не падають. Їм уже хочеться кричати по-новому. Ось вони зриваються і біжать вичовганими хідниками до собору. Їх не проймає дощ, вони не звертають уваги на ніякі краєвиди. В Андрія нагло виникає думка, що варто їм побувати на дзвіниці. Василь негайно пристає на його рішення. Дзвіниця, розуміється, замкнута старим тяжким, іржавим замком, а ключ від нього хорониться у суворого титаря Хоми, але хлопці не вважають ні на замки, ні на ключі. Старий, кристлатий каштан, що випадково виріс перед вікнами дзвіниці, допоможе їм виконати задум — і вони дряпаються по мокрому стовбурі, підпихають один одного і по часі, замура-ні, зелені і мокрі, вони вже стоять у вікнах першого поверху, посилають у простір викрики і раптом бачать щось для себе нове і захоплююче.

— Василю! — репетує Андрій. — Глянь!

Василь кидається до переднього вікна і бачить: вулицею Київською між будинками і деревами проходить великий, довгий похід людей під парасолями і без парасолів. Видно якісь прапори. Ось вони співають марш, якусь поривну пісню. Вони йдуть від Базарної площі в напрямку Ситників. Хлопці тиснуть голови до вузьких щілин між грубезними мурами.

— Біжімо! — викрикує Василь, — і вже в ту саму мить вони вириваються з вікна і тим самим шляхом, складним і невідгідним, спускаються до землі.

Як легко в таких випадках забути за вельмишановного Афогена Васильовича. Хлопці, як тільки їх ноги торкнулися

твердого ґрунту, з місця, не оглядаючись, починають бігти по-під залізною огорожею і старим пошкодженим муром, і, коли б на них хто дивився ззаду, міг би переконатися, що їх ноги не торкаються землі. Вони летять, як летять птахи. Ще момент — і вони можуть піднятися. Голови їх задвлені вгору. Нерівність цегляного хідника зникає. Бризки води з калюжок порскають на всі боки. І ось «вони на вулиці, врізаються в гущу натовпу і вже йдуть з усіма, задоволені, що бачать щось, чого до цього часу не бачили.

Перед міською управою всі зупиняються. Натовп наростає. Добродій у сірому вояцькому одязі виходить на якесь підвищення. Всі погляди звернені на вояка.

— Громадяни! — чують хлопці десь згори з-понад голів тих, що стоять перед ними. Вони мусять шукати для себе вигіднішого місця, щоб не тільки чути, але й бачити. Що це власне діється? Про що ті люди будуть в такий дощ говорити? Чого вони взагалі сюди зібралися,

А промовець говорить. Ось він уже розійшовся. Він уже кричить. Ось у його руках прапор з якимись дивними барвами. Ні Василь, ні Андрій до цього часу ще такого не бачили. Вони чують щось про якусь Україну. Мовляв, Московщина її гнобила. Згадує чомусь Шевченка, що отам за містом на горі похований. Потрясає прапором синьої і жовтої барви. Каже, що тепер ми вільні, що Україна...

Так багато голосних, сердитих слів, і хлопці з такою цікавістю їх слухають. І ось між людьми вони бачать знаного їм Яшку.

— Яшко! Гей! — гукає до нього Василь. — Ходи сюди!

Яшка підходить. Він більший за хлопців, він уже торгує і все знає.

— Ну, що ти хоч? — питає Яшка. Питає зовсім поважно, ніби він пан великий.

— Що то за люди? — питає його Василь.

— Ці? — перепитує Яшка, ніби тут мають бути ще якісь інші.

— Та певно, — каже Василь.

— То... То українці, — каже Яшка і відразу додає: — Вони хочуть за буржуїв...

Василь і Андрій задоволені. Яшка все знає.

ЗМІСТ

ОСТ. Частина 1

МОРОЗИВ ХУТІР	3
Розділ перший	5
Розділ другий	145
Розділ третій	317

ОСТ. Частина 2

ТЕМНОТА	479
Розділ перший	481
Розділ другий	727